

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

۱۵۸۷۳۹ - ۲۰۲۷ ۳۱

دانشگاه اصفهان
دانشکده ادبیات و علوم انسانی
گروه تاریخ

پایان نامه کارشناسی ارشد رشته تاریخ گرایش اسلام

بررسی حیات اجتماعی - فرهنگی زرتشتیان از ورود اسلام به ایران تا قرن چهارم
(ه. ق.)

استاد راهنما:

دکتر محمد علی چلونگر

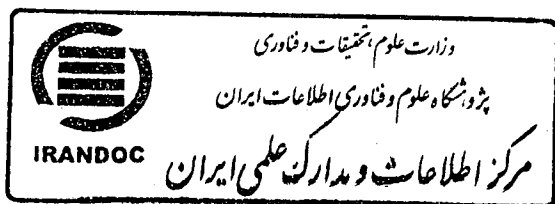
استاد مشاور:

دکتر سید اصغر محمودآبادی

پژوهشگر:

محمدنبی غضنفری

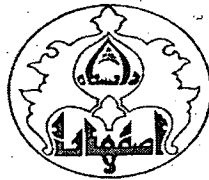
آبان ماه ۱۳۸۹

۱۵۸۶۳۹

۱۳۹۰/۴/۱۶

کلیه حقوق مادی مترتب بر نتایج مطالعات، ابتکارات
و نوآوری های ناشی از تحقیق موضوع این پایان نامه
متعلق به دانشگاه اصفهان است.

دانشگاه اصفهان

دانشکده ادبیات و علوم انسانی

گروه تاریخ

پایان نامه کارشناسی ارشد رشته تاریخ گرایش اسلام آقای محمدنبی

غضنفری

تحت عنوان

«بررسی حیات اجتماعی- فرهنگی زرتشتیان از ورود اسلام به ایران تا قرن چهارم (ه.ق)»

در تاریخ ۸ / ۸ / ۸۹ توسط هیأت داوران زیر بررسی و با درجه عالی به تصویب نهایی رسید.

۱- استاد راهنمای پایان نامه

دکتر محمدعلی چلونگر

با مرتبه ی علمی استادیار

امضا

صورت

۲- استاد مشاور پایان نامه

دکتر سیداصغر محمودآبادی

با مرتبه ی علمی دانشیار

امضا

۳- استاد داور داخل گروه

دکتر مصطفی پیرمردیان

با مرتبه ی علمی استادیار

امضا

۴- استاد داور خارج از گروه

دکتر فیض الله بوشاسب

با مرتبه ی علمی استادیار

امضا

امضای مدیر گروه تاریخ

دکتر مرتضی دهقان نژاد

من لم يشكر المخلوق لم يشكر الخالق

پس از حمد و سپاس بی منتها از درگاه خداوند که اگر خواست و اراده او نباشد تلاش ما بی سود است. در این جا وظیفه خود میدانم سپاس گزار آنهایی باشم که در این دوره ارزشمند بودنشان و امیدشان راه گشای من بود.

در ابتدا جا دارد از خانواده عزیزم که همواره در طول تحصیل من را با تمام وجودشان یاری کردند نهایت تشکر و سپاس را داشته باشم. وظیفه خود می دانم از زحمات استاد دانشمند خود جناب آقای دکتر محمد علی چلونگر که زحمات راهنمایی این پژوهش را کشیدند و همچنین از استاد فرزانه خود جناب آقای دکتر سید اصغر محمود آبادی که مشاوره این پژوهش را به نحو احسن انجام دادند کمال تشکر و قدردانی داشته باشم.

از دوستان بزرگوارم آقایان دکتر اکبر تشکری، دکتر اسماعیل سمعی، مهندس ابراهیم سالمی، استاد علی خدایی فر، اصغر شهبازی، صادق شمسی، علیرضا رحیمی، دکتر خیر الله چادله، محمد باویر و سایر عزیزان که در مدت تحصیل مرا یاری نمودند تشکر و قدردانی می نمایم.

تقدیم به:

همسر مهربان و فداکارم

که در طول دوران تحصیل ترانه ماندن را برایم زمزمه نمود

چکیده

دولت عظیم ساسانی که بیش از چهارصد سال بر فلات ایران حکمرانی می‌کرد و قرن‌ها در مقابل دیگر دولت مقتدر جهان یعنی روم ایستاده بود، در قرن اول هجری (هفتم میلادی) مقهور دولت تازه تأسیس اسلامی مدینه شد. این دولت به مدد انفاس پیامبری راستین که ندای وحی الهی را برای بر انداختن ظلم و گمراهی و بت پرستی به ارمغان آورده بود تأسیس شده بود. با آغاز فتوحات در ایران، سلسله ساسانی که در این سال‌ها بر عصای موریانه خورده سلیمان تکیه زده بود با تمام افتخارات تمدنی‌اش، ظرف مدت کوتاهی از پای درآمد. ورود اسلام به ایران کلیه ساختارهای جامعه و حکومت ساسانی را دگرگون نمود و سلسله مراتب طبقات را به هم ریخت. هر طبقه به فراخور باورها، منافع و دلایل شخصی و اجتماعی واکنش متفاوتی در مقابل این تغییر وضعیت از خود نشان دادند. عده ای مسلمان شدند، عده‌ای دیگر شرایط صلح را به شرط ابقا بر آیین قدیم پذیرا شدند، عده دیگری هم بودند که شرایط جدید را بر نتافتند و برای رهایی از وضعیت موجود دست به مهاجرت به هند زدند. ولی در انتها این دین اسلام بود که توانست قلوب ایرانیان را تصرف کند و ایران و ایرانی مسلمان شدند. روند اسلامی شدن کل جامعه ایران به یکباره صورت نگرفت و قرن‌ها طول کشید، طبق گفته مورخان و جغرافی‌دانان آتشکده‌های زرتشتیان تا قرن‌ها فروزان بود و در بعضی مناطق به خصوص فارس که مهد دولت ساسانی به شمار می‌رفت، زرتشتیان در قرن چهارم هنوز عده زیادی را تشکیل می‌دادند. در این پژوهش که به شیوه کتابخانه‌ای و گردآوری مطالب انجام شده، مشخص شد که زرتشتیان از نظر اجتماعی و به خصوص فرهنگی با فروزان نگه داشتن آتشکده‌ها، ایجاد نهضت‌های دینی زرتشتی و نهضت ادبی که به ویژه در قرن سوم و چهارم ایجاد شد، با نوشتن متون پهلوی با موضوعات مختلف تا حدی حیات اجتماعی - مذهبی خود را حفظ نمایند.

کلید واژه‌ها: اسلام، زرتشتیان، سنجان، فرهنگی، مجوس.

فهرست

صفحه

عنوان

فصل اول : کلیات و نقد منابع

۱-۱-۱	مقدمه	۱
۲-۱-۱	تبیین مساله پژوهشی و اهمیت آن	۲
۳-۱-۱	اهداف	۳
۴-۱-۱	فرضیات و پرسشها	۳
۱-۴-۱-۱	فرضیات	۳
۲-۴-۱-۱	پرسش ها	۴
۵-۱-۱	روش تحقیق و مراحل آن	۴
۶-۱-۱	پیشینه ی تحقیق	۴
۷-۱-۱	معرفی و نقد منابع	۵
۱-۷-۱-۱	تواریخ عمومی	۶
۲-۷-۱-۱	منابع جغرافیایی	۷
۳-۷-۱-۱	منابع محلی	۸
۴-۷-۱-۱	منابع در مورد ادیان و مذاهب	۸
۵-۷-۱-۱	کتب فتوح	۹
۵-۷-۱-۱	منابع زرتشتی	۱۰
۶-۷-۱-۱	تحقیقات جدید	۱۱

فصل دوم: بررسی علل سقوط ساسانیان و سلطه اعراب مسلمان

۱-۲-۱	اوضاع عمومی ایران در آستانه هجوم اعراب به ایران	۱۲
۲-۲-۱	زمینه های سقوط ساسانیان	۱۳
۱-۲-۲-۱	علل و عوامل داخلی سقوط ساسانیان	۱۳
۲-۲-۲-۱	عمده ترین علل و عوامل خارجی سقوط ساسانیان و سلطه اعراب	۱۹
۳-۲-۱	نگاهی به اوضاع و طبقات اجتماعی ایران در عهد ساسانیان	۲۱
۴-۲-۱	تلفیق دین و دولت در جامعه عصر ساسانی	۲۳

عنوان	صفحه
۵-۲- فتح ایران توسط اعراب مسلمان	۲۴
۶-۲- بررسی چگونگی واکنش طبقات اجتماعی جامعه ساسانی در مواجهه با اعراب مسلمان	۳۱
۱-۶-۲- بررسی چگونگی واکنش روحانیون زرتشتی در مواجهه با اعراب مسلمان	۳۲
۲-۶-۲- موضع سپاهیان و حکام ایالات شاهنشاهی در مواجهه با اعراب مسلمان	۳۴
۳-۶-۲- واکنش دبیران و دیوانیان در مقابله با هجوم اعراب مسلمان	۳۸
۴-۶-۲- واکنش دهقانان در مواجهه با اعراب مسلمان	۴۱
۱-۴-۶-۲- اهمیت فرهنگی دهقانان	۴۳
۵-۶-۲- واکنش کشاورزان و صنعتگران (واستریوشان و هوتخشان) در مواجهه با اعراب مسلمان	۴۵
۷-۲- ورود اسلام به ایران و گرایش ایرانیان به دین مبین اسلام	۴۸
۱-۷-۲- علل گرایش ایرانیان به اسلام	۴۹
۲-۷-۲- جاذبه های اسلام و سادگی آیین و قواعد آن	۴۹
۳-۷-۲- تساهل مذهبی و مدارای اعراب با مسلمانان با ایرانیان و غیر مسلمانان	۵۰
۴-۷-۲- برابری و عدالت	۵۰
۵-۷-۲- امتیازهای اقتصادی و اجتماعی اسلام نسبت به دین زرتشتی	۵۱
۶-۷-۲- تشابهات دینی اسلام و زرتشتی	۵۲
۸-۲- موانع گرایش زرتشتیان به دین اسلام	۵۳
فصل سوم: وضعیت آتشکده ها و موبدان بعد از اسلام	
۱-۳- وضعیت آتشکده ها بعد از اسلام	۵۵
۱-۱-۳- آتشکده های فارس	۵۶
۲-۱-۳- آتشکده های اصفهان	۵۸
۳-۱-۳- آتشکده های سیستان	۵۹
۴-۱-۳- آتشکده های خراسان	۶۰
۵-۱-۳- آتشکده های آذربایجان	۶۰
۶-۱-۳- آتشکده فراهان	۶۱
۲-۳- موبدان و چهره های مهم زرتشتی در قرون اولیه اسلامی	۶۲

صفحه	عنوان
۶۴	۱-۲-۳- علمای زرتشتی در عصر مأمون عباسی
۶۶	۲-۲-۳- دیگر موبدان زرتشتی
۶۷	۳-۳- نقش موبدان در حفظ حیات فرهنگی و اجتماعی زرتشتیان
۶۹	۴-۳- چگونگی برخورد خلفا و مردم با موبدان
فصل چهارم جنبش های دینی- زرتشتی در قرون نخستین اسلامی	
۷۰	۱-۴- زمینه های شکل گیری جنبش های ایرانی زرتشتی بعد از اسلام
۷۵	۲-۴- جنبش به آفرید
۷۵	۱-۲-۴- زمینه ها و اهداف جنبش به آفرید
۷۶	۲-۲-۴- ترکیب اجتماعی هواداران جنبش به آفرید
۷۶	۳-۲-۴- ماهیت عقیدتی نهضت به آفرید
۷۷	۴-۲-۴- سرانجام نهضت به آفرید
۷۸	۳-۴- قیام سنباد
۷۹	۱-۳-۴- زمینه و عوامل جنبش سنباد
۸۰	۲-۳-۴- اهداف جنبش سنباد
۸۱	۳-۳-۴- شرح قیام سنباد و سر انجام وی
۸۲	۴-۴- جنبش استادسیس
۸۳	۱-۴-۴- علل و زمینه های قیام استادسیس
۸۴	۲-۴-۴- شرح قیام استادسیس
۸۵	۳-۴-۴- ترکیب اجتماعی هواداران استادسیس
۸۶	۴-۴-۴- ماهیت عقیدتی استادسیس و قیام او
۸۸	۵-۴- اسحق ترک
۸۸	۱-۵-۴- عقاید و اهداف اسحق ترک
۸۹	۲-۵-۴- اهداف اسحق از جنبش
۸۹	۳-۵-۴- زمینه ها و علل قیام اسحاق
۹۰	۴-۵-۴- شرح شورش جنبش اسحاق ترک

عنوان	صفحه
۴-۵-۵- نتایج جنبش اسحاق.....	۹۱
۴-۶-۴- مقنع (پیغمبر نقابدار).....	۹۲
۴-۶-۴-۱- جنبش مقنع.....	۹۲
۴-۶-۴-۲- علل و زمینه های جنبش مقنع.....	۹۳
۴-۶-۴-۴- اصول عقاید مقنع.....	۹۴
فصل پنجم: بررسی متون پهلوی زرتشتیان بعد از اسلام	
۵-۱-۱- نگاهی به متون پهلوی در دوره ساسانی.....	۹۷
۵-۲-۲- منسوخ شدن خط پهلوی.....	۹۹
۵-۳-۳- متون فارسی میانه (پهلوی).....	۱۰۱
۵-۳-۱- دانشنامه های دینی.....	۱۰۱
۵-۳-۱-۱- دینکرد.....	۱۰۵
۵-۳-۱-۲- آثار منوچهر (منوچهر گشن یم).....	۱۰۶
۵-۳-۱-۲-۱- مکتوبات منوچهر (نامیکهای منوش چیهر).....	۱۰۶
۵-۳-۱-۲-۲- دادستان دینیک (مطالب و فتوای دینی).....	۱۰۷
۵-۳-۱-۳- گزیده های زادسپرم (ویجتکهای زات- سپرم).....	۱۰۸
۵-۳-۱-۴- بندهش.....	۱۰۹
۵-۳-۱-۵- روایات پهلوی.....	۱۱۰
۵-۳-۲- متون فلسفی و کلامی.....	۱۱۱
۵-۳-۲-۱- شکند گمانیک و زار (ویچار).....	۱۱۱
۵-۳-۲-۲- پس دانش کامگ یا چم کستیگ.....	۱۱۳
۵-۳-۲-۳- ماتیکان گجستک ابایش.....	۱۱۳
۵-۳-۳- متون کشف والهام و پیشگویی.....	۱۱۵
۵-۳-۳-۱- زندبهمن یسن یا بهمن یشت.....	۱۱۶
۵-۳-۳-۲- ارتای وراژنامک (ارداویرافنامه).....	۱۱۸
۵-۳-۳-۳- یادگار جاماسیی (یادگار جاماسپیگ).....	۱۲۰

صفحه	عنوان
۱۲۱	۴-۳-۳-۵- جاماسپ نامه (ژاماسپ نامک).....
۱۲۲	۵-۳-۳-۵- آمدن شاه بهرام ورجاوند.....
۱۲۲	۴-۳-۵- قوانین دینی و فقه و حقوق.....
۱۲۲	۵-۳-۴-۱- روایت آذرفرنبغ فرخزادان.....
۱۲۳	۵-۳-۴-۲- روایت امید اشوهیشتان (ایمیت اشوهیشتن).....
۱۲۵	۵-۳-۴-۳- مادپان هزار دستان (ماتیکان هزار داتستان).....
۱۲۵	۵-۳-۵- اندزرنامه ها.....
۱۲۵	۵-۳-۵-۱- کتاب ششم دینکرد.....
۱۲۹	۵-۳-۲- اندرز پوریوتکیشان (پیروان نخستین زرتشت).....
۱۲۶	۵-۳-۳- یادگار بزرگمهر.....
۱۲۶	۵-۳-۴- اندرز اوشنردانا.....
فصل ششم: وضعیت اجتماعی و آیینی زرتشتیان در دوران اسلامی	
۱۲۷	۶-۱- شرایط اجتماعی و آیینی زرتشتیان بعد از اسلام.....
۱۲۸	۶-۱-۱- رسوم و آیین های زرتشتیان.....
۱۲۸	۶-۱-۱-۱- رسوم و آیینهای زرتشتیان در عهد خلفای راشدین و امویان.....
۱۲۹	۶-۱-۱-۲- رسوم و سنن ایرانی و زرتشتی در دوره عباسیان.....
۱۳۱	۶-۲- جزیه و خراج در دوران اسلامی.....
۱۳۴	۶-۲-۱- جزیه و اهل ذمه.....
۱۳۷	۶-۳- پراکندگی جمعیتی زرتشتیان در مناطق مختلف ایران.....
۱۴۲	۶-۴- قصه سنجان «مهاجرت زرتشتیان ایران به هند».....
۱۴۳	۶-۴-۱- اصل قصه سنجان.....
۱۴۴	۶-۴-۲- اعتبار تاریخی قصه سنجان.....
۱۴۵	۶-۴-۳- دلیل انتخاب هند برای مهاجرت.....
۱۴۷	نتیجه گیری.....
۱۴۹	منابع و مأخذ.....

فصل اول

کلیات و نقد منابع

۱-۱- مقدمه

زمینه های مختلف سیاسی ، اجتماعی ، اقتصادی ، مذهبی و باعث شد که دولت عظیم و کهن ساسانیان ، در قرن هفتم میلادی مغلوب اعراب مسلمان شوند. این آخرین و برترین دین الهی، توسط پیامبر خاتم محمد (ص) برای اعراب جاهلی شبه جزیره عربستان در آن برحه زمانی و به طور کل برای تمام بشریت به ارمغان آورده شده بود . اعراب مسلمان بعد از پشت سر گذاشتن بحران جنگهای رده در زمان ابوبکر ، فتوحات را در سرزمین- های بزرگترین قدرت های سیاسی ، تمدنی آن زمان ، یعنی دولت ساسانیان و روم آغاز کردند سلسله ساسانی که در این سالها ، در سرایشی زوال و انحطاط افتاده بود ، یزدگرد سوم را به عنوان آخرین شاهنشاه به خود دید . انحطاط و ضعف داخلی این جسارت را به اعراب، این دست نشانندگان کهن ایران می داد تا به مرزهای این قدرت عظیم سال های دور حمله ور شوند، و در ظرف مدت کوتاهی ایالت مختلف این پادشاهی را به تسلط خود درآوردند

فتح ایران توسط اعراب موجب ایجاد ، یک سری دگرگونی های اساسی در کلیه ساختار های موجود عصر ساسانی شد. بر طبق این تحول زرتشتیان از رأس جامعه کنار زده شدند و به اقلیتی در مقابل جامعه غالب تبدیل شدند. قرار گرفتن در جامعه اسلامی شرایط خاصی از نظر اجتماعی و فرهنگی ایجاد می کرد، بررسی این

وضعیت متفاوت اجتماعی و فرهنگی هدف پژوهش حاضر در شش فصل می باشد، ما در اینجا به اختصار به معرفی هر فصل خواهیم پرداخت:

فصل اول، همان کلیات و نقد منابع در راستای پژوهش حاضر است که در ادامه همین فصل به آن خواهیم پرداخت.

فصل دوم، به دلایل و زمینه های سقوط ساسانیان از دو لحاظ می پردازد. اول شرایط و زمینه های داخلی مربوط به حکومت ساسانی، دوم دلایل و زمینه های خارجی مربوط به اعراب مسلمان. در ادامه قبل از شرح سقوط ساسانیان، نگاهی کلی به وضعیت طبقات عصر ساسانی خواهیم انداخت و بعد از آن روند فتح ایران را توضیح خواهیم داد، سپس به واکنش طبقات مختلف اجتماعی ایران در مقابل این هجوم و سپس به انگیزه ها و موانع گرایش به دین اسلام از جانب زرتشتیان خواهیم پرداخت.

فصل سوم، در این فصل به بررسی وضعیت آتشکده ها و موبدان و چهره های مهم زرتشتی بعد از اسلام تا قرن چهارم خواهیم پرداخت، مهمترین آتشکده ها های زرتشتی بعد از اسلام طبق گفته مورخان و جغرافی دانان، در نقاط مختلف ایران شرح خواهیم داد. و علمای زرتشتی و موبدان مهم و اهمیت فرهنگی آنها مورد بحث قرار خواهد گرفت.

فصل چهارم، به بررسی جنبش های دینی زرتشتیان، که عمده آنها دوم قرون دوم و سوم هجری انجام گرفته خواهد بود. مهمترین شاخه های این جنبش ها و هدف و زمینه های آنها مورد بررسی قرار خواهد گرفت.

فصل پنجم، به بررسی متون پهلوی تألیف شده بعد از اسلام، که عمدتاً توسط موبدان زرتشتی در قرون سوم و چهارم هجری تألیف شده، و تقسیم آنها از نظر موضوعی و توضیح هر کدام خواهیم پرداخت.

فصل ششم، در دو مبحث اجتماعی و آیینی زرتشتیان، ابتدا رسوم و سنن اجتماعی زرتشتیان در دوره اسلامی و سپس به مهمترین مشکل زرتشتیان و ایرانیان بعد از ورود اسلام به ایران، یعنی مبحث جزیه و خراج، سپس به پراکنگی نفوس زرتشتیان طبق نوشته های جغرافی دانان و مورخان، سپس به آخرین مبحث یعنی کوچ گروهی زرتشتیان به هند و واقعه سنجان خواهیم پرداخت.

۱-۲- تبیین مسأله پژوهشی

در قرن هفتم میلادی ایران مغلوب اعراب شد و به تدریج اسلام جای دیانت زرتشتی را گرفت. از این زمان به بعد فرهنگ ایرانی دچار یک رشته تحولات سیاسی، مذهبی و اجتماعی شد که به موجب آن زرتشتیان از رأس جامعه

کنار زده شدند، در قرون بعد تدریجاً اکثر زرتشتیان به دین اسلام در آمدند، از آنان فقط گروهی کوچک در دیانت خود ماندند، این گروه برای زنده نگه داشتن فرهنگ زرتشتی در مقابل دین جدید دست به تالیف یک رشته کتب و نگارشات زدند، که اکثر مطالب آنها مذهبی است و به گونه ای خواهان حفظ فرهنگ زرتشتی در مقابل دیانت جدید است، با توجه به متون بازمانده از این دوره (قرن اول تا چهارم هجری)، که عمدتاً به خط پهلوی و خصیصه دین دبیری است، می توان تلاش زرتشتیان را مبنی بر نوعی آرمان گرایی بازگشت به مجد و عظمت این دین در روزگار پیشین دانست. در این پژوهش سعی بر آن است که ضمن تبیین چگونگی ورود اسلام به ایران و عکس العمل زرتشتیان در مقابل آن، وضعیت فرهنگی و آثار زرتشتیان با توجه به متون دینی، ادبی، آداب و رسوم، حیات اجتماعی و همچنین تقابلات و تعاملات دینی و فرهنگی و حیات اجتماعی آنان با مسلمانان بررسی شود.

۳-۱- اهداف

- شناسایی و بررسی دستاوردهای فکری زرتشتیان در دوره مذکور.
- تبیین تلاش زرتشتیان در حفظ موارث دینی ساسانی.
- بررسی تعامل و تقابل زرتشتی و اسلامی در این دوره.
- تبیین چگونگی حیات اجتماعی - فرهنگی زرتشتیان در دوره مذکور.

۱-۴- فرضیات و پرسش‌ها

۱-۴-۱- فرضیات

- اقلیت زرتشتی در این دوران توانست بخشی از فرهنگ زرتشتی را به روزگار اسلامی منتقل سازد.
- زرتشتیان با تالیف آثار دینی خود توانستند کیش زرتشتی را در روزگار اسلامی زنده نگه دارند.
- با توجه به رسمیت یافتن کیش اسلام، تلاش زرتشتیان در حفظ موارث دینی در تعامل و تقابل با ایدئولوژی اسلامی بود.
- زرتشتیان پس از ورود اسلام به ایران توانستند تا حدی حیات اجتماعی و فرهنگی خود را حفظ نمایند.

۱-۴-۲- پرسش‌ها

- زرتشتیان تا قرن چهارم چگونه و به چه دلایلی در صدد گردآوری آثار دینی خود برآمدند؟

_ اقلیت زرتشتی با تلاش‌های فرهنگی خود تا چه حد موفق به حفظ موارث زرتشتی در روزگار اسلامی گردید؟

- اقدامات زرتشتیان در تالیف آثار زرتشتی گری در چه سطحی از تعامل و تقابل با ایدئولوژی برتر اسلامی بود؟

- اقدامات زرتشتیان برای حفظ حیات اجتماعی و فرهنگی خود بعد از ورود اسلام به ایران در چه سطحی قرار داشت؟

۱-۵- روش تحقیق و مراحل آن

روش توصیفی-تحلیلی و مراحل جمع‌آوری اطلاعات کتابخانه‌ای است

۱-۶- پیشینه تحقیق

در رابطه با وضعیت فرهنگی و آثار زرتشتیان در چهار قرن اول اسلامی بر اساس مطالعات انجام شده، یک کار کلی که به طور خاص به این موضوع پرداخته باشد صورت نگرفته، ولی در بخش‌هایی از برخی نوشته‌ها می‌توان مطالبی در این زمینه یافت از جمله پژوهش‌هایی که به این موضوع پرداخته‌اند می‌توان به کتب زیر اشاره نمود:

- کتاب «تاریخ ادبیات ایران»، یان ریپکا، این اثر معرفی تحول ادبیات ایران از ابتدایی‌ترین مراحل آن تا زمان حاضر (از باستان تا قرن بیستم) مورد بررسی قرار می‌گیرد، در فصل سوم ادبیات دوره ساسانی، نوشته‌های پهلوی قبل و بعد از اسلام، ادبیات دینی پهلوی، متون دینی، اندرزها، ادبیات اخلاقی و آخر الزمانی و روایات و مشاجرات قلمی بعد از اسلام، و کتاب‌هایی که باعث تاثیر در روح کشور داری اسلامی شده مورد بحث قرار می‌گیرد.

- کتاب «تاریخ ایران کمبریج جلد ۴»، رن. فرای، این اثر پژوهشی در مورد تاریخ ایران از فروپاشی دولت ساسانیان و ورود اسلام به ایران تا آمدن سلجوقیان است. در این اثر در بخش هفدهم ادبیات زرتشتی پس از فتوح مسلمانان مورد بررسی قرار گرفته است که عمدتاً در آن به ادبیات زرتشتی قرن سوم و چهارم هجری پرداخته شده است.

- کتاب «زرتشتیان، باورها و آداب آنان»، مری بویس، این اثر در چهارده فصل تاریخ پیوسته‌ای از کیش زرتشتی از ابتدا تا قرن بیست میلادی ارائه می‌کند. در فصل ده به فتح ایران به دست سپاه عرب و نضج اسلام در ایران و وضعیت زرتشتیان در قرن سوم و چهارم هجری می‌پردازد.

کتاب «ستیز و سازش»، جمشید گرشاسب چوکسی، این اثر در پنج فصل نگاشته شده است و در آن به بررسی شیوه های رفتار جمعی زرتشتیان و مسلمانان در طی قرون اول تا هفتم می پردازد، که چگونه زرتشتیان و مسلمانان شکلی جدید به جامعه ایران بخشیدند. نویسنده علاوه به بررسی گسترش اسلام، موفقیت نهاد های اسلامی و زوال تدریجی دین زرتشتی از لحاظ سیاست، فرهنگ، دین، اقتصاد و اجتماع می پردازد.

۱-۷- معرفی و نقد منابع

در هر پژوهش شناخت، نقد و بررسی منابع در حیطه مورد پژوهش از اهمیت به سزایی برخوردار است. دین زردشتی به عنوان موضع این پژوهش از حیث مضمون و محتوا و نیز رواج و گسترش، تاریخچه پرفراز و نشیب بحث انگیزی داشته، از صورت اولیه و اصیل که به وسیله زرتشت ارائه شده دور افتاده و دچار اختلافات و انشعاب بسیار شده است. تا کنون درباره دین زردشت و اندیشه زردشتی پژوهش فراوانی به وسیله ایرانیان، زردشتیان و همچنین پژوهشگران غربی انجام شده است. اهمیت این دین در گذشته تاریخی ایران باعث شده در بخش مطالعات مربوط به ایران باستان همیشه بخش مهمی به تحقیق درباره دین زردشتی اختصاص یابد. بیشتر این پژوهش ها به وضعیت این دین در دوره پیش از اسلام پرداخته اند.

منابع تاریخی قرون نخستین اسلامی را می توان به منابع اسلامی (عربی) و زردشتی (پهلوی) تقسیم بندی نمود: با بررسی منابع تاریخی مسلمانان نخستین سده های اسلامی این حقیقت را در می یابیم که مورخان مسلمان به بزرگ نمایی و توسعه حکومت اعراب، اسلام و فرهنگ اسلامی پرداخته اند. در این راستا مورخان مسلمان آمار اغراق آمیزی در مورد شمار مسلمان ارائه داده اند. با مقایسه این منابع می توان به روابط خاص سیاسی- مذهبی و اجتماعی زردشتیان با مسلمانان پی برد. نقدی که بر منابع اسلامی وارد است این است که نویسندگان مسلمان در کتاب های خود از دورن سنت رایج گزارش نمی دهند بلکه نگاه آنان به دین زردشت به منزله دینی بیگانه است و نیز غالباً تفسیرهای انتقادی را وارد باورهای ایرانیان می سازند. افزون بر این باید در نظر داشت که مولفان دوره اسلامی که به زبان عربی و فارسی کتاب نوشته اند ایرانی و یا ایرانی تبار بوده اند و نسبت به سنت های زردشتی احساس وابستگی می کرده اند و بیان اندیشه های زردشتی در کتب ایشان بیشتر ناشی از تأثیر محیط اصلی و گاه پرورششان می باشد.

از جنبه دیگر حمله اعراب به ایران باعث قطع موقت تاریخ نگاری و حتی از بین رفتن بسیار از آثار کهن شد. از این رو بازسازی بسیاری از وقایع که هم در مورد سنت ایرانی و هم در مورد سنت عربی و نوظهور صادق می باشد، مشکل است. در استفاده از این منابع باید محتاط بود چون از نظر زمانی با دوره مورد بحث فاصله زیادی

دارد. علاوه بر این از آنجا که بیشتر منابعی که به اندیشه زردشتی در قرون نخستین اسلامی پرداخته اند در قرون سوم و چهارم به نگارش در آمده اند از این رو اغلب دارای پیش فرض های مذهبی و فرهنگی می باشند و بر اساس درک شخصی نویسنده از گذشته تدوین شده است.

منابعی که به اوضاع دینی دوره مورد بررسی اشاره نموده اند، شامل تواریخ عمومی، منابع جغرافیایی، تواریخ محلی، ملل و نحل و کتب فتوح است.

۱-۷-۱- تواریخ عمومی: در این کتب به وضعیت جامعه زردشتی ایران در قرون اولیه چندان توجه نشده است. ولی از آنها می توان در مورد وضعیت جامعه ساسانی مقارن با حمله اعراب و روند فتوحات و حکومت ها و جنبش های دینی زرتشتیان، اطلاعاتی کسب کرد.

الف- تاریخ طبری: یا تاریخ الرسل و الملوک، نام مهمترین اثر تاریخی ابوجعفر جریر بن یزید بن خالد بن الاطبری آملی است. یکی از مورخان مشهور ایرانی نژاد که در سال ۲۲۴ هجری در آمل متولد شد. کتاب وی مهمترین و مشهورترین مجموعه مفصل قدیم تاریخ عمومی اسلام به زبان عربی است. وی جمیع اطلاعات مهم مسلمین در باب تاریخ را جمع کرده و اگرچه روح نقادی در آن کم است اما با توجه به آوردن عین روایات، توجه زیادی به صحت نسبی آنها داشته است. با این وجود تاریخ وی بطور کلی شرح حال سلاطین و پیامبران است و توجه زیادی به سازمانهای اداری و فرهنگی و اجتماعی نداشته است. وی مطالبی را در مورد، فتوحات اعراب در ایران، واکنش طبقات مختلف اجتماعی دوره ساسانی در برابر حمله اعراب مسلمان و جنبش های اجتماعی و فرهنگی زرتشتیان پرداخته است.

ب- تاریخ یعقوبی: احمد بن ابی یعقوب بن وهب بن واضح، به استناد مندرجات یتیمه الدهر، اصلاً ایرانی و از مردم اصفهان بوده است. ظاهراً در بغداد متولد شده و در ۲۸۴ ق در گذشته است. اثر تاریخی وی را می توان قدیمی ترین تاریخ عمومی اسلامی دانست که در دو مجلد است، که به ذکر رویدادهای سال ۲۵۸ هجری ختم می شود. وی در نوشتن مطالب، بی طرفی زیادی از خود نشان داده است. به از این جهت که این اثر یک تألیف عمومی است از این جهت به ذکر فتوحات اعراب در ایران، و اشاراتی به حیات اجتماعی فرهنگی - زرتشتیان شده است.

ج- اخبار الطوال: تألیف ابوحنیفه احمد بن داود دینوری، عالم ایرانی عربی نویس که در قرن سوم در دینور به دنیا آمد و درگذشت او را ۲۸۱ تا ۲۹۰ نوشته اند. وی در این اثر در بخش شرح حال خلفا تا آخر دوران خلافت معتصم سخن رانده است. بیشتر مطالب کتاب، مربوط به تاریخ ایران قبل و بعد از اسلام است، که دارای اهمیت و

ارزش زیادی است. نظر به اینکه مولف کتاب، یکی از علمای علوم نجوم و طبیعی بود، کمتر به درج خرافات مبادرت کرده است.

د- مروج الذهب و معادن الجواهر: تألیف ابوالحسن علی بن حسین بن علی مسعودی (متوفی ۳۴۶ هـ). این اثر از مآخذ مهم عربی در تاریخ ایران عهد اسلام است. که در واقع دایره المعارف تاریخی آن عصر محسوب می شود. مسعودی با سفر به ایران، هند، سیلان و غیره اطلاعات جامعی در تاریخ و جغرافیا کسب کرد. مسعودی در آثار مورخین سلف با دیده دقت و انتقاد، نظر کرده و اخبار و روایات مختلف را بدون نقد و تعمق نقل نکرده است. اثر دیگر او تحت عنوان التنبیه و الاشراف نیز برای تاریخ ایران قبل و بعد از اسلام دارای اهمیت زیادی است. در این دو کتاب در مورد آتشکده های موجود بعد از اسلام، رسوم و سنن زرتشتی ایرانی در نقاط مختلف و جنبشهای دینی زرتشتیان، موبدان و به طور کلی حیات اجتماعی زرتشتیان اشاراتی شده است.

ه- زین الاخبار: تألیف ابوسعید عبدالحی بن الضحاک بن محمود گردیزی (از اهالی گردیز، در نزدیک غزنه) و معروف به تاریخ گردیزی که در سلطنت عبدالرشید بن مسعود (۴۴۴-۴۴۱) در شهر غزنه تألیف یافته است. این تاریخ عمومی که حوادث را از آغاز تا پایان سلطنت مودود بن مسعود غزنوی (۴۴۰-۴۳۲) ذکر کرده است. به زبان فارسی بسیار ساده و روانی به سبک قدیم نوشته شده است.

۱-۷-۲- منابع جغرافیایی: گرچه این آثار وضعیت دینی، فرهنگی و اقتصادی زردشتیان را به خوبی توصیف نکرده اند، اما به واسطه شمول و اطلاعات ارزشمندی که در خصوص مراکز زردشتی و آثار و ابنیه آن ها در ایران ارائه داده اند، حائز اهمیت می باشند. همچنین می توان از ذکر نام بناهای زرتشتی مانند آتشکده ها و به پراکندگی زرتشتیان در آن بلاد پی برد و یا گاهی این موضوع به صراحت بیان شده است.

الف- مسالک و ممالک: نویسنده این کتاب ابو اسحاق ابراهیم بن محمد اصطخری از مردم اصطخر (استخر) فارس بود که به کرخی نیز معروف بود. این کتاب از متون مهم جغرافیایی است که در مورد ممالک و بلاد اسلامی نوشته شده است و برای درک قلمرو اسلام و یا به عبارتی « اقلیت های مسلمانی » بسیار قابل اهمیت می- باشد. همچنین این کتاب در خلال تشریح قلمرو اسلام به مسائل اجتماعی حکومت اسلامی، آداب و رسوم مردم، پراکندگی قبایل تحت لوای اسلام، مزارع و آبادانی ها و حتی چگونگی بافت و ساختمان شهرها و حدود و ثغور بلاد اسلام، اخلاق و مذاهب مردم پرداخته است

ب- صوره الارض (المسالک و الممالک): از دیگر کتاب های تاریخی که در پژوهش حاضر از آن استفاده شده است، صوره الارض تألیف ابن حوقل (متوفای ۳۶۶ هـ.ق) است. ابن حوقل در خلال اوصاف جغرافیایی از میزان

درآمد، ویژگی های شهر ها، وسعت و چگونگی احداث راهها، ورودی و خروجی شهر ها و دلایل اقتصادی آن، ... و تقسیمات ولایتی و زمینهای زراعتی نیز صحبت می کند. همچنین وی ضمن اوصاف شهری، به نقد و اوزان آن شهر هم توجه کرده است.

۱-۷-۳- تواریخ محلی: این منابع درباره واکنش زردشتیان در برابر مسلمانان و تلاش و فعالیت بزرگان زردشتی در جهت حفظ میراث فرهنگی و تمدنی ایران اطلاعات ارزشمندی را ارائه می دهند.

الف- تاریخ بخارا: تألیف ابوبکر محمد بن نرشخی، از مورخان قرن چهارم (۳۴۷-۲۸۶ حدود). کتابش را به نام نوح بن نصر سامانی (۳۴۳-۳۳۱ق) تألیف کرد. و بعدها چون در آن حدود، کسی رغبت به خواندن کتب عربی نداشته است، آن را ابونصر احمد بن محمد قباوی در نیم قرن ششم هجری بفارسی نقل کرده است. این کتاب، حاوی اطلاعات سودمندی در باب تاریخ بلاد آنسوی جیحون است. در باب فتوح مسلمین و کیفیت انتشار آیین اسلام در ماوراءالنهر و نیز درباره خروج مقنع و سپید جامگان معلومات جالبی بدست می دهد بطوریکه مفصل ترین شرح از جنبش مقنع، در این کتاب آمده است.

ب- تاریخ طبرستان: اثر بهاء الدین محمد بن حسن بن اسفندیار کاتب، مورخ ایرانی است. قسمت عمده این کتاب بر ماخذ معتبر قدیم متکی است و خود آن جزو مأخذ مرعشی (مؤلف تاریخ طبرستان و رویان و مازندران) بوده است، کتاب وی که در اوایل قرن ششم به اتمام رسیده درباره احوال آل باوند و نیز در باب حوادث قدیم طبرستان و اخبار راجع به آل زیار و آل بویه و علویان طبرستان متضمن اطلاعات مفیدی است. مطالب کتاب گذشته از مقدمه آن، به نثری ساده و روان است. در این اثر در مورد جنبش های دینی به خصوص جنبش سنیاد، مطالب مفیدی آمده است، در مورد شکست سنیاد و پایان کار او و پناهندگی وی به اسپهبد خورشید، دارای مطالب مهمی است که در مصادر دیگر دیده نمی شود. همچنین در مورد حیات اجتماعی زرتشتیان اطلاعات مفیدی آمده است.

۱-۷-۴- منابع در مورد ادیان و مذاهب: در این منابع زردشتیان در کنار دیگر ادیان و به عنوان اهل کتاب مورد بررسی قرار گرفته اند. این منابع که در قرن چهارم و پنجم هجری نگارش یافته اند فرقه های منعش از دین زردشتی و اندیشه های گوناگون این دین را مورد توجه قرار داده اند.

الف- ملل و نحل: ملل و نحل تألیف عبدالکریم به شهرستانی مورخ سده پنجم هجری است. نویسنده در این اثر به شرح ادیان و فرقه های اسلامی و غیر اسلامی می پردازد. این کتاب به دو بخش جدا و مشخص از یکدیگر تقسیم می شود: بخش اول) در باب دیانات و ملل. بخش دوم) اهل اهواء و نحل. در بخش اول به شرح مذاهب متعدد از